

Een merkwaardigboek over de Nijmeegsche pest van 1636

<https://hdl.handle.net/1874/234756>

mm1108

BR. 1879. VI. 15.

Bn. 1879 VI 15 m.a.

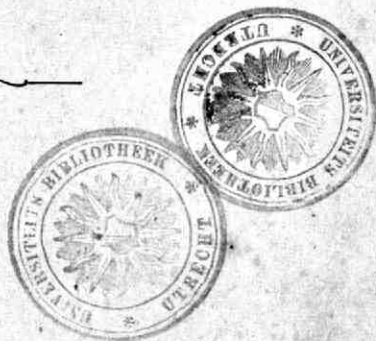
EEN MERKWAARDIG BOEK

OVER

de Nijmeegsche Pest van 1636.

DOOR

Mr. J. W. STAATS EVERS.

NIJMEGEN,
C. A. VIEWEG & ZOON.
1879.

Een merkwaardig boek over de Nijmeegsche pest van 1636.

DOOR

Mr. J. W. STAATS EVERS.

Toen de pest in 1635 en beide volgende jaren in Duitschland, Engeland en ons Vaderland woedde (te Leiden alleen stierven in eerstgemeld jaar 20,000 personen aan de ziekte), had ook Nijmegen een ruim aandeel in de ramp. IJSBRAND VAN DIEMERBROEK van Montfoort (1), destijds een voornaam geneesheer te Nijmegen en vervolgens als zoodanig te Utrecht werkzaam, gaf elf jaren later bij den boekverkooper Johannes Jacobs te Arnhem, in het Latijn, een uitvoerig werk (337 pag. 40) uit, dat tot titel voert: *de Peste libri quatuor, truculentissimi morbi historiam ratione et experientia confirmatam exhibentes*, d. i. „over de Pest, in 4 boeken, behelzende de geschiedenis dier vreeselijke ziekte, naar haren aard en ondervinding opgemaakt.“

De kundige en gemoedelijke geneesheer, toegerust met een rijken schat van ervaring, dien hij in benarde tijden aan zoo menig ziekbed opdeed, doet ons in een zeker voor zijnen tijd doorwrocht werk (2), waaraan hij jaren lang arbeidde, een naauwkeurigen blik slaan in hetgeen er tijdens die vreeselijke ziekte te Nijmegen omging (3), waarvoor gewis de nakomelingschap aan zijne nagedachtenis dank verschuldigd is. Dat Nijmegen toen hevig geteisterd werd behoeft zeker geen nader betoog, wanneer wij Diemerbroek hooren verhalen, dat er gedurende de zestien maanden, welke de ziekte er heerschte, in de geheele stad (die thans 24251 inwoners telt, doch omstreeks 1740 eene bevolking van 12000 zielen had) slechts tien huizen van de besmetting vrij bleven en tien duizend menschen, het meerendeel der ingezetenen, stierven (pag. 278) (4). Er is echter, dus zegt hij (pag. 149), tot dus verre nog geen eigentlijk geneesmiddel tegen de pest uitgevonden, bij wier behandeling men zich hoofdzakelijk heeft moeten bepalen tot hartversterkende en besmetting afwerende middelen (*cardiaca remedia et venenorum alexipharmaca*, in

vereeniging met andere algemeen gewone en noodige hulpmiddelen (pag. 149).

Wij hebben ons voorgenomen een kort uittreksel te geven van aantekeningen, die wij als leek bij het doorloopen van dit zeker nog voor de nakomelingschap belangrijke boek hier en daar maakten; daarbij toegevendheid inroepende, inzonderheid van geneeskundigen, voor wie wij hopen door onze algemeene mededeelingen den weg tot eene naauwkeuriger kennismeming gebaad te hebben.

De schrijver verdeelt zijn werk, zooals de titel dit reeds zegt, in vier boeken.

Het eerste daarvan behandelt de pest in het algemeen: het tweede de voorbehoedmiddelen daartegen; het derde hare genezing en het vierde een 120tal opmerkelijke gevallen, die hem in zijne uitgebreide praktijk voorkwamen.

In het jaar 1635 volgde, dus zegt hij, op eene zoete lente een zeer warme en drooge zomer, die vele zware en besmettelijke ziekten opgewekt had; zeker ook door opeenhooping van vele militairen. Den 11 Augustus toch lagen, volgens Smetius, rondom Nijmegen omtrent 10,000 man voetvolk, waaronder zich zeer vele zieken, inzonderheid Franschen en Italianen bevonden. De heerschende ziekten waren diarree, eene kwaadaardige dysenterie, pokken, mazelen, vergezeld van pestkoortsen, die in November met de pest eindigden, waarvan zich het allereerste geval in een huis in de Paulstraat voordeed. De ziekte bleef echter gedurende een niet strengen winter sluimeren, totdat ze, in Maart 1636 weder opgewekt, tegen het einde van April haar toppunt bereikte en gedurende een ongekend droogen zomer, bij het aanhoudend waaijen van Zuidwesten en Zuiden winden, tot het einde van October bleef voortwoeden (5). Toen waren reeds de grootste helft van Nijmeeg's ingezetenen ten grave gesleept. Geneesmiddelen hadden schier niets gebaat. Met December volgde eene afneming, doch het einde eerst in het begin van Maart 1637, nadat het in het midden van Februarij gedurende eene week sterk gevoren had (6). De ziekte spaarde meest ouden van jaren. De lucht was zóó verpest, dat schier geen enkele hoek der stad van besmetting vrij bleef. Opmerkelijk was het, dat geheele gezinnen, die op verschillende plaatsen verspreid waren, bijna gelijktijdig uitgeroeid werden. Twee en drie dagen voor en na nieuwe en volle maan was de ziekte altijd het hevigst. Die toen aangetast werden stierven meest binnen enkele uren. De meeste gevallen gingen met koorts gepaard. Zwangere vrouwen kregen meest eene miskraam, of stierven anders altijd met de jonggeborenen na de bevalling. Na het ontstaan van iedere gewone ziekte volgde binnen vier en twintig uren de pest, zoodat alle andere ziekten, zooals reeds in 1616 en 1626 opgemerkt was, zich daarin oplosten. Transpireerende middelen

en tegengiften hadden na eene crisis soms goede uitwerking. De meeste aangetasten stierven voor den zevenden dag, velen plotseling op den eersten dag, ook op den derden of vierden, meerderen op den vijfden of zesden. Pasgehuwde mannen stierven gewoonlijk den tweeden of derden dag na hunne huwelijksvoltrekking. Den 4 April begroef men twee en zestig lijken, waaronder drie bruidgoms; en eene vrouw was (de bepaling van artikel 91 van ons Burgerlijk Wetboek schijnt toen nog niet in Nijmegen gegolden te hebben) binnen zes weken weduwe van drie echtgenooten. Die den zevenden of negenden dag beleefden hadden eenige kans op beterschap (zie pag. 10). Meest doodelijk waren langzame pestkoortsen. Men had tijdens het heerschen der pest vele meteoren zien vallen en des nachts aanhoudend weerlicht, zonder onweersbuijen, waargenomen. Ook werden minder vogels dan anders gezien, doch wel ontelbare insecten, als muggen, vlin-ders, scharrebijters, horzels, krekels en vooral vliegen. In vele huizen stierven eerst de vogels in kooijen, zonder uitwendige ziektenverschijnselen, waarna spoedig de menschen door de pest aangetast werden. Als ziekteverschijnselen deelt onze geneesheer mede: koortsen, zenuwtrekkingen, groote gejaagdheid, sterke inwendige verhitting, hoofdpijnen, slaperigheid, suizing in de ooren, bij sommigen ook doofheid, droogheid van tong, soms met zwarte kleur, onaangename reuk van mond en zweet, droogen hoest, hik, dorst, gebrek aan eetlust, neusbloeding, braking, verheffing van polsslag, bloedigen afgang, diarrhee, groote zwakte, roode, zwarte of paarsche ronde vlekken, die zich meest over het geheele lichaam openbaren, builen (de zekere kentekenen der ziekte) en hier en daar zweren, enz.

Tot de oorzaken der pest behooren, volgens onzen schrijver, opstijgende stank van poelen, kanalen, goten, enz.: onreinheid der lucht en uit de zieken zelve voorkomende besmetting. Volgens hem ligt die vooral in de uitwerpselen der zieken. Hij ontraadt, wij zijn hier tot het tweede boek genaderd, toelating van vreemdelingen en aanvoer van wollen- en andere goederen uit besmette streken. Op zijn aanraden moet de overheid, op zware straffen, verbieden, dat men op straat, of in goten of poelen vuil werpe, inzonderheid de uitwerpselen der zieken, het stroo, waarop deze stierven, het zeepwater, dat tot wassching van hun goed diende; doch alle straten enz. dagelijks doen reinigen. Ook vertoonen men zich niet in het openbaar zonder witten stok of ander herkenningsteeken, of verkoope binnen het jaar uit besmette huizen geene goederen in het openbaar, of vervoere die daaruit naar elders; terwijl men besmette huizen moet sluiten en aan de deuren van een teeken voorzien. Noodzakelijk is het vooral om de lijken binnen twee dagen te begraven.

Te groote drukte met oorlogsaangelegenheden deed in die dagen, vooral tijdens het ontstaan der ziekte, bij den Nijmeegschen magistraat

de zorg voor de hygiëne op den achtergrond staan en de pest alzoo in hevigheid toenemen. Men begroef de lijken, overal binnen de stad, op kerkhoven en in de kerken zelve, in menigte zorgeloos bij elkaar, zonder die met veel aarde te bedekken, hetgeen de besmetting verergerde. Toen men onzen doctor, voor zóó erg besmettelijk hield hij de lijken der pestdooden, eens eene pest-buil in de maag van een lijk vertoonen wilde, gaf hij ten antwoord „dit liever te willen gelooven dan zien.”

Diemerbroek ontried geene ontvlugting der stad aan hen, die dit pasten. Hij was een groot voorstander van reinheid, zoowel in huizen als op straten. Bij helder weder liet hij de huizen des middags aan de Oost- of Noordzijde openzetten, mits de ramen niet aan goten grensden. Hij gaf vervolgens den raad om in de vertrekken der huizen groote vuren aan te leggen van eiken-, esschen hout of jeneverbessenstruiken.

Men moest des zomers, in plaats van stoken, de kamers met azijn besprenken en daarin mede wijngaardloof of wilgenbladen, rozen, bladen of bloem van waterroos, of viooltjes strooijen, alsmede de steenen besproeijen met wilde thijm, hijssop, betoniekruid, laurierbladen en andere dergelijke kruiden. Volgens hem waren sommigen toen van oordeel, dat het hangen van kooijen met musschen in de vertrekken de lucht zuiverde. Hij deed echter aan de hand om in ieder jaargetijde, vooral des morgens en 's avonds, de huizen te berooken. Rook van lieflijke geuren was daarbij echter niet gunstig, daar overgang tot stank dan heviger deed aantasten. Op zijn gezag deelen wij nog mede, dat sommige gegoede Nijmegenaren er bokken in hunne Kamers op nahielden, van oordeel zijnde dat de stank dier beesten besmetting afweerde! Ook besprenkelde men de vloeren met versche melk. Op zijn raad werden er nog poeders van zwavel met salpeter gekrand. Wees matig in spijs en drank, zegt hij, met inachtneming zooveel mogelijk van uwe gewone levenswijze. Gebruik ligte en gemakkelijk verteerbare spijsen, als goed brood, lamsvleesch, schapen-, geiten- vleesch, kalfs-, rund- en konijnenvleesch, patrijzen, musschen, kapoenen, kippen, kuikens, riviervis, kreeften, versche eijeren, karnemelk, andijvie; ook zure kosten en vruchten, morellen, doch geen varkensvleesch, paling, zalm, mosselen, gerookte artikelen, meloenen, pruimen, komkommers, knoflook, abrikozen, kersen, evenmin als honig, suiker en andere zoete artikelen. Drink matig zuiver bier (geen sterk, als dat van Bremen en Brunswijk): gewonen wijn, bij voorkeur met citroen vermengd. Sterk ontraadt hij zwemmen en baden, het dragen van dikke wollen stoffen, die men vervange door dun wol, bombazijn, of zijden kleederen, welke ook zoo veel mogelijk schoon moeten blijven. Slaap niet te veel, ook niet des middags; leg u niet op hooi of in de zon. Vermijd alle inspanning. Gevaarlijk zijn, volgens hem, aderlatingen (pag. 121 en 221), ofschoon vele toenmalige geneesheeren,

zoals Sijdenham, van tegenovergesteld gevoelen waren; evenals over het algemeen alle purgatieve middelen tijdens eene pestziekte. Zeer prijst hij echter aan het branden van wonden op armen en beenen (pag. 121), alsmede het leggen van fontenellen, die men gedurende den geheelen pesttijd open moet houden. Als een goed geneesmiddel beveelt hij aan het toen nog minder algemeen in zwang zijnde rooken van tabak (7), mits van goede kwaliteit (zonder gelijktijdig wijn te drinken), daar het zeker is, dat dit het gift der pest weerstand biedt, even als het gebruik van alantwortel (*radix helenii*) met suiker. Bij koud weder beval hij vooral het drinken van absinth aan. Als een uitstekend middel werd door hem, bij eene sterke borst, vooral aan de arme lieden, het dagelijksch gebruik van twee of drie lepels wijnazijn met een stuk brood voorgeschreven. Zoo een dezer middelen misselijkheid opwekte, moest men om de vijf of zeven dagen, des morgens, theriak of een zweetmiddel gebruiken en dan enkele uren te huis blijven, doch volstrekt niet nuchteren uitgaan. Verder gaf hij den raad om des zomers de neusgaten in te spuiten met extract van citroenschil en azijn, en daarmede tevens gezicht en handen te wasschen; terwijl in den winter voor die inspuiting gedistilleerde barnsteenolie gebezigd moest worden. Eene goede uitwerking hadden nog compressen met water of afgekookten wijn.

Volgens Diemberbroek verkeerde de heffe des volks in den waan, dat (*horribile dictu!*) het gebruik van eigen urine een goed geneesmiddel tegen de vreeselijke ziekte was, hetgeen hij natuurlijk als hoogst nadeelig sterk afkeurde (pag. 128). Hij beschrijft dit nog speciaal in zijn 21ste ziektegeval van het vierde boek, betreffende eene vrouw, die den vierden dag gestorven was na bij het ontstaan der ziekte het middel tweemaal aangewend te hebben; een middel dat zelfs een toenmalig geneesheer, Georgius Magijrus, in een duitsch werk over de pest aanbevolen had (zie pag. 135)!

Zelf aan zoovele gevaren blootgesteld, veronderstelt hij dat men welligt nieuwsgierig zijn zal te weten, hoe hij tijdens de epidemie leefde, en geeft hij daarom in het laatste hoofdstuk van zijn tweede boek, eene uitvoerige beschrijving dier levenswijze. Hij was, zegt hij, steeds geheel onbevreesd en onverschillig. Bij neergedruktheid dronk hij drie of vier slokken wijn tot opvrolijkning. Ofschoon anderen een middagslaap ontradende, sliep hij, daar hij des nachts veel uit moest, gewoonlijk een uur na het tweede ontbijt (koffijdrinken). Hij gebruikte ligt verteerbare spijzen, geen varkensvleesch, haring enz., en dronk Nijmeegsch bier en witten wijn, zich daarmede wel opvrolijkende, doch nooit de maat te buiten gaande. Eens of tweemaal per week gebruikte hij vóór het naar bed gaan twee pillen, waarvan de bestanddeelen op pag. 123 nader omschreven staan. Des morgens vroeg tusschen vier en vijf ure zieken bezoekende, nam hij, daar alles hem dan walgde, niets anders als eenige

korrels cardamon, zoodat hij tot zes ure zijne eerste patiënten niet geheel nuchteren bezocht. Dan nam hij bij zijne tehuiskomst een weinig oranjeschillen, of bij voorkeur drie of vier stukken alantswortel. Vervolgens ontbeet hij om zeven uur met brood, boter, sterke schapenkaas en bier, en nam soms een of twee uren later een slok absinth. Dan rookte hij om tien ure, bij beschikbaren tijd, een pijp tabak, dat hij ook dadelijk na het tweede ontbijt twee of drie malen deed, en eveneens na het middageten (de toenmalige pijpen schijnen kleiner geweest te zijn): ook deed hij hetzelfde dikwijls tusschentijds nog twee of drie malen, en eveneens, zoo de stank van zieken hem gehinderd had. Goede tabak was, volgens hem, het beste voorbehoedmiddel tegen pest, waarom hij voor zich dan ook geen andere berookingen aanwendde. Na het ophouden der ziekte zeide hij het rooken echter geheel vaarwel, daar hij zich daaraan niet wilde verslaven, zooals dit met velen toen reeds het geval begon te worden.

Diemerbroek behandelt in het derde boek de genezing der pest. Hij geeft daartoe, in verband met het reeds bovenvermelde, tal van geneesmiddelen aan de hand, wier opsomming wij echter aan meer bevoegden moeten overlaten. Voor alles was hij een voorstander van sterke transpiratie, ter bevordering waarvan hij ook zakken warm zand op voeten enz. aanbragt. Pestgezwollen liet hij voornamelijk na branden veretteren. Op de builen legde hij de beide eerste dagen een roodekoolblad, in raapolie gedompeld: en vervolgens trachtte hij door verschillende middelen, die hij nu opsomt, het gezwel van het aangrenzende vleesch te isoleeren.

Eindelijk beschrijft onze geneesheer in zijn vierde of laatste boek honderd twintig opmerkelijke ziektegevallen van patiënten, die hij te Nijmegen behandelde.

Bij het in Junij 1636 toevallig gaan door de Bloemerstraat met den chirurgijn Adolf Filder, aldus wordt in het 41ste geval vermeld, zagen wij daar eenige jongens spelen, waaronder het bijna zesjarig zoontje van een soldaat, dat het ligchaam geheel met roode en ronde zweren bedekt had, zoodat het ons verwonderde dat dit kind nog gezond was. De moeder zeide ons toen, dat dit daarmede reeds 14 dagen was bezocht, zonder langer dan een dag ziek te zijn geweest. Drie weken later dit kind uit nieuwsgierigheid bezoekende, was dit geheel welvarende en waren de zweren bijna onzichtbaar. Diemerbroek noemt dit een hoogst zeldzaam geval, daar gedurende de geheele ziekte nog niemand met dergelijke roode en zwarte zweren aan den dood ontsnapt was.

In de maand Mei stierf, dus verhaalt hij in het 45ste geval, een ijzerhandelaar de Four op den vierden dag aan de pest. Aan zijn doodbed stonden zijne twee zonen met de dienstmeid, die toen allen gelijktijdig besmet werden. De meid en de jongste zoon geraakten wegens de hevigheid der besmetting dadelijk

buiten kennis; waarop eene koorts alle drie patienten overviel. Nu stierven de zoons binnen den derden dag, doch de meid, die een maand vroeger nog eens een groot gezwel op den arm gehad had, kreeg dit aldaar ardermaal en in de lies, waarbij zij het geluk had op nieuw aan het gevaar te ontsnappen.

Elisabeth, de 20jarige dochter van den schoenmaker Peter, werd (volgens het 48ste geval) door de pest bezocht, ouder zwakte en hevige braking, zoodat zij niets in kon houden. Twaalf uren later braakte zij twee levende, korte, dikke en bloedroode wormen uit, ongeveer ter lengte van den kleinen vinger! Zij stierf daarop een kwartier later.

De 56ste en 58ste gevallen betreffen o. a. een paar zeldzame genezingen op den 13den en 10den dag, met de daarvoor gegevene middelen, die hier naauwkeurig omschreven worden.

In het 70ste geval verhaalt D. eindelijk, dat ook de zuster van den procureur Johan Roukens, die hevig door de ziekte aangetast was, op den vierden dag, kort voor haar dood, een roodachtig, viervoetig, levend beest kwijt raakte, dat, behalve de kleur, veel op eene hagedis geleek!

Wij nemen thans afscheid van onzen schrijver, wiens doel, om door te boekstelling van zijn rijken schat van ervaring voor tijdgenoot en nakomeling nuttig te zijn, zeker geacht kan worden ruimschoots bereikt te zijn.

ARNHEM, Maart 1879.

(1) IJbrand Van Diemerbroek werd 13 December 1609 te Montfoort geboren, alwaar zijn vader burgemeester was. Hij studeerde eerst te Utrecht en later te Leiden in de geneeskunde, en reisde vervolgens naar Frankrijk, alwaar hij te Angers den doctoralen graad in de wijsbegeerte en geneeskunde verwierf. In het vaderland teruggekeerd, vestigde hij zich eerst als geneesheer te Nijmegen, en later te Utrecht, waar hij in 1649 als buitengewoon, en vervolgens den 7 April 1651 tot gewoon hoogleeraar in de genees- en onleedkunde beroepen werd. Zijne colleges lokten een groot aantal studenten derwaarts. Hij overleed den 17 November 1674. De beroemde hoogleeraar Graevius hield eene lijkrede op hem. Behalve het hier vermelde werk, schreef hij meerdere medische en chirurgische boeken, die in 1685 (fol.) te Utrecht en twee jaren later te Geneve, in twee 4^e deelen, het licht zagen. Zijn werk over de Pest zag in 1721, in laatstgenoemde stad (kwarto) weder het licht, na tien jaren vroeger in Amsterdam herdrukt te zijn.

(2) In het „Encyclopädisches Wörterbuch der medicinischen Wissenschaften“ van de professoren Busch, Dieffenbach en anderen, dat in 1841 te Berlijn het licht zag, wordt voce Pestis Diemerbroek genoemd „der ausgezeichnete Schilderer der Pest von 1635 in Nimwegen.“

(3) In het Vaderland van 17, 18 en 19 Februari 1879 komt eene niet onbelangrijke geschiedenis der pestziekte in Nederland en elders voor, waarnaar wij den lezer verder verwijzen.

Hoe de Pest in verschillende plaatsen heeft gewoed, kan mede uit de volgende bijzonderheden blijken:

Ten tijde van keizer Nero stierven in Rome daaraan 30000 menschen. In het jaar 1428 in dezelfde stad de helft der inwoners. In het jaar 1439 bezweken in Constanz daaraan dagelijks 4000. In 1450 te Parijs 60000, te Leuven dagelijks 500. Te Trident van Juni tot November 1574, in het geheel 6000. Te Mantua in 1577 18300. In het jaar 1603 stierven aan de ziekte te Londen wekelijks 2000. Van de geheele bevolking in Zara bleven slechts 2073 inwoners overig. Evenzoo overleefden te Digne in het jaar 1629 van de 10000 inwoners slechts 1500, in den korten tijd van Juni tot September; en daarvan nog slechts hoogstens 600, die geen aanval van pest hadden doorgestaan. Te Milaan stierven een tijdlang in het jaar 1629 dagelijks bij de 3600 menschen, in 't geheel 160,000. Venetië verloor in 't jaar 1631 binnen elf maanden 94236 inwoners. Modena verloor er 12000, Vicenza 10000; in Turin bleven slechts 11000 inwoners overig. Genua telde in 1656 70000 dooden. Vele Duitsche steden verloren in 1631 en eenige volgende jaren over de helft hunner inwoners. Een menschenleven later, in 1665 en 66, stierven in Londen, in minder dan een jaar tijds, over de 90000 inwoners, in Amsterdam over de 24000; in Weenen in het 1679, binnen de zes maanden, 70000, en in het geheel over de 76000 menschen; in Praag in het jaar 1680 over de 31000. Bij de Danziger pest van 1709 stierven in de stad alleen 24500, in Litthauwen te zamen 59196 pestzieken; te Stockholm in 1710 40000, te Karlskrona 16000, te Marseille in 1720, 40000 van de 90000 inwoners (in de maand September eenige dagen achtereen 1000 personen); te Aix in 1721, van de 24000 7534, te Toulon 15800 van de 26200 inwoners; te Arles 8110 van de 12000, te Tarascon 7210 van 10000. Mesina verloor in het jaar 1743 in 3 maanden 28800 inwoners van de 40000. De pest rukte in Moscou, van April 1771 tot Maart 1772, 133000 menschen weg; het geheele verlies in Rusland beliep toen 670000 menschen. (Zie het hierboven aangehaalde Encyclopedische Woordenboek voce Pest).

Van Arnhem vinden wij geene opgaven aangaande het getal dooden, welke de epidemie er in vroegere eeuwen wegrukte. Wel blijkt uit verschillende door de magistraat in de jaren 1421, 1574, 1594 en 1614 genomen hygiënische maatregelen, als het verbod om varkens op straat te laten loopen, vuilnis voor de deur te brengen, bevelen om varkensschotten op straat af te breken, honden te huis te houden, om besmette huizen gedurende zes weken niet anders dan met witten stok te verlaten, daaruit eene stroovisch ter lengte van één el op de deuren te hangen, daaruit gederen te luchten, enz.; dat de ziekte daar toen ook heerschte, evenals in 1598, toen de magistraat Hendrik Kaemis, op een tractement van f 52, tot pestdoctor aanstelde. Die doctor ontving ook een langen mantel en bombazijnen overkleed als herkenningsteeken, terwijl de rijken hem moesten betalen en hij de armen had te dienen op zijne gagie en daarvoor verder Gods loon kon verwachten. Nog was er in 1636 in het St. Catharina Gasthuis te Arnhem een pesthuis, waarin ieder, die door de ziekte bezocht was, op zijn verzoek voor vier stuivers daags opgepast kon worden.

(4) In de Kroniek van J. Smetius lezen wij op bladz. 182: »Volgens aantekeningen is bevonden, dat (binnen 12 maanden) sedert den laatsten Julij des jaars 1635 tot den 1 Augustus 1636 binen de stad gestorven zijn 6009 menschen, behalve die door verzuim der kosters zijn vergeten.»

»Den 5. April had men 62 lijken op één dag begraven, en onder deze drie bruidegoms; 's wekelijks stierven 178, 200 en 270 menschen; staande de lijkbaaren door alle straten geplaatst; ook wierden dikwijls 3 of 4 lijken telkens uit een en hetzelfde huis gedragen; zijnde toenmaals de besmetting algemeen verbreid en bijna geen een huis van de pest bevrijd. In den tijd van zes dagen stierven drie praeceptoren van de Latijnsche School. De scholen waren gesloten, en over de 180 leerlingen begraven.»

»De vergaderingen der Gedeputeerde Staten des quartiers waren ook ter dezer tijd naar Bommel verlegd.»

(5) Volgens bij de meeste andere pestepidemiën opgedane ervaringen, kwam de ziekte elders juist bij groote hitte tot stilstand.

(6) Diemerbroek verhaalt mede dat vele plaatsen van Utrecht, inzonderheid Montfoort, toen eveneens zoo erg geteisterd werden, dat de helft der inwoners hier en daar nauwelijks overbleef.

(7) Uit het Groot Gelders Plakkaatboek, Deel II bladz. 416, blijkt, dat men voor het eerst omstreeks het jaar 1647 in deze provincie tabak begon te planten.
